

کارآفرینی و نقش آن در توسعه اقتصاد روستایی با تأکید بر نقش گردشگری (مطالعه موردی: استان آذربایجان شرقی)

آی تک داوری^۱، محسن رنجبر^{۲*} و علی توکلان^۳

۱. دانشجوی دکتری تخصصی رشته جغرافیا و برنامه‌ریزی روستایی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

۲. دانشیار گروه جغرافیا، واحد یادگار امام(ره) شهرری، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

۳. استادیار گروه جغرافیا، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

* نویسنده مسئول، Email: dr.mranjbar@gmail.com

تاریخ دریافت: ۰۸ شهریور ۱۴۰۰

تاریخ پذیرش: ۲۳ فروردین ۱۴۰۱

چکیده

مقدمه: از آنجاییکه طی دهه‌های اخیر در ایران، توسعه روستایی و ارتقاء سطح رفاه روستاییان از اهداف اصلی اجرای برنامه‌های توسعه ای بوده است و توسعه ارتباط تنگاتنگی با کارآفرینی دارد بنابراین با خلق فرصت‌های جدید اشتغال و درآمد می‌توان نقش مؤثری در بهبود وضعیت اقتصادی و معیشتی روستاها بوجود آورد. یکی از مشکلات اساسی کشور ما در سال‌های اخیر، عقب ماندگی روستاها و مهاجرت روستاییان به نواحی شهری بوده است که عامل اصلی آن، مسائل اقتصادی، بخصوص دسترسی به اشتغال می‌باشد.

هدف: توسعه فضای کسب و کار، از عوامل مؤثر در توسعه روستایی است. با توجه به اینکه بسیاری از جاذبه‌های گردشگری در محیط‌های روستایی قرار دارند لذا توجه به گردشگری روستایی و پرداختن به آن می‌تواند نقش مهمی در توسعه اقتصاد روستایی داشته باشد.

روش‌شناسی: این تحقیق به لحاظ هدف کاربردی است و می‌توان از نتایج تحقیق در مناطق دیگر نیز بهره برد و به لحاظ روش انجام کار، توصیفی-تحلیلی می‌باشد. در این پژوهش جهت استخراج داده‌های پرسشنامه‌ها از نرم‌افزار SPSS بهره گرفته شده است و برای آزمون فرضیه‌ها از روش تک نمونه‌ای استفاده شده است.

قلمرو جغرافیایی پژوهش: این مطالعه براساس نظرسنجی از کارشناسان و متخصصین ۱۰ روستای گردشگرپذیر استان آذربایجان شرقی انتخاب گردیدند.

یافته‌ها و بحث: از نظر ۵ شاخص مرتبط با کارآفرینی و تحولات اقتصاد روستایی نظیر: نقش گردشگری در توسعه اقتصادی روستاها مورد مطالعه قرار گرفتند.

نتیجه‌گیری: پژوهش حاکی از این مطلب است که رابطه معناداری بین توسعه کارآفرینی و توسعه پایدار اقتصادی وجود دارد و در روستاهایی که گردشگرپذیری بیشتری دارند فعالیت‌های کارآفرینانه بیشتری صورت می‌گیرد.

کلیدواژه‌ها: کارآفرینی، توسعه اقتصادی، گردشگری، آذربایجان شرقی.

مقدمه

روستا کهن‌ترین شکل سکونتگاه‌های بشری و روستانشینی یکی از قدیمی‌ترین شیوه‌های زندگی بشری است. روستاها از گذشته به عنوان اجتماعات پایه، نقش اساسی در شکوفایی جوامع و تمدن‌ها داشته‌اند و با توجه به نقش‌های متعددی که در فرایند توسعه ملی، به ویژه در زمینه تأمین غذایی بر عهده دارند، رشد و توسعه آنها، اهمیت و ضرورت زیادی دارد (حسینی، ۱۳۹۰: ۶۳). نقش و جایگاه روستاها در فرایند توسعه اقتصادی، اجتماعی و سیاسی در مقیاس محلی، منطقه‌ای، ملی و بین‌المللی و پیامدهای توسعه‌نیافتگی این مناطق، همچون: فقر گسترده، نابرابری فزاینده، رشد سریع جمعیت، بیکاری، مهاجرت و حاشیه‌نشینی شهری، موجب توجه به توسعه روستایی و حتی تقدم آن بر توسعه شهری شده است.

در حال حاضر اکثر افراد و موسسات فعال در زمینه توسعه روستایی، کارآفرینی را به عنوان یک فعالیت توسعه‌ای استراتژیک می‌دانند که می‌تواند فرآیند توسعه روستایی را تسریع نماید. علاوه بر این به نظر می‌رسد که این افراد و مؤسسات در خصوص این موضوع که ایجاد و توسعه بنگاه‌های اقتصادی در روستاها بسیار ضروری و حیاتی است، اتفاق نظر دارند. آژانس‌های توسعه، کارآفرینی روستایی را پتانسیلی بزرگ برای اشتغال‌زایی می‌دانند، سیاستمداران آنرا به عنوان یک استراتژی کلیدی برای ممانعت از ناآرامی‌های روستایی می‌بینند، کشاورزان به آن به‌عنوان ابزاری برای بهبود درآمدهای کشاورزی می‌نگرند و زنان به کارآفرینی به عنوان زمینه‌ی اشتغال در کنارخانه که منجر به استقلال و عدم وابستگی به حمایت‌های اجتماعی می‌شود، نگاه می‌کنند. به هر حال از نظر تمامی گروه‌ها کارآفرینی وسیله‌ای برای کیفیت زندگی افراد، خانواده‌ها و جوامع می‌باشد که منجر به توسعه اقتصادی و محیط سالم و پایدار می‌گردد. در واقع، یکی از ابزارهای مهم برای برنامه‌ریزی و رسیدن به توسعه جوامع روستایی، کارآفرینی است. امروزه با توجه به مشکلات موجود در این جوامع، توجه و تأکید بر کارآفرینی روستایی، اهمیت زیادی دارد؛ زیرا کارآفرینی می‌تواند با خلق فرصت‌های جدید اشتغال و درآمد، نقش مؤثری در بهبود وضع اقتصادی و معیشتی روستاها داشته باشد. امروزه در اکثر کشورها توجه خاصی به کار آفرینی و کارآفرینان می‌شود و تقویت کار آفرینی و ایجاد بستر مناسب برای توسعه آن از ابزارهای پیشرفت اقتصادی کشورها، به ویژه کشورهای در حال توسعه به شمار می‌آید.

در این میان، گردشگری به عنوان عاملی جهت بهبود کیفیت زندگی جوامع در حال توسعه تلقی می‌شود. رشد و توسعه گردشگری همواره با تغییرات شگرفی در اوضاع سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و سبک زندگی انسان‌ها همراه است و منشاء تحولات بنیادی در ابعاد گوناگون اقتصادی، فرهنگی، سیاسی و آداب و رسوم مردم می‌باشد. گردشگری یکی از زمینه‌هایی است که پتانسیل بسیار زیادی برای توسعه کارآفرینی روستایی دارد زیرا گردشگری یکی از بزرگترین و سریع‌ترین صنایع در حال رشد است که با رشد سریع آن، تنوع در محصولات و مقصدهای گردشگری بوجود می‌آید و در نتیجه‌ی تقاضاهای جدید گردشگران، زمینه برای توسعه کسب و کارها خصوصاً کسب و کارهای کوچک و متوسط و توسعه کارآفرینی فراهم می‌آید (دادورخانی و همکاران، ۱۳۹۱: ۸).

امروزه بسیاری از نواحی روستایی در سطح جهانی، به‌ویژه در کشورهای در حال توسعه، در حال تجربه‌کردن مشکلات ناشی از رکود، ایستایی و کساد اقتصادی هستند که از جمله دلایل آن کاستی در تنوع اقتصادی، نبود نگاه کارآفرینی و همانند آن است. در نتیجه هرروز مناطق روستایی با چالش‌های راهبردی افزایش فاصله‌ی توسعه‌ای بین شهر و روستا (کمبود منابع انسان ساخت، بیکاری، درآمد کم، بهره‌وری پایین، فقر، افزایش مهاجرت روستایی و ...) مواجه هستند که زمینه‌ی نارضایتی اکثریت روستاییان از شرایط زندگی و زیست اقتصادی در روستاها فراهم است. در این ارتباط تنوع بخشی به فعالیت‌های اقتصادی روستا بر اساس توان‌ها و ظرفیت‌های موجود و فرصت‌های پیش‌رو در آنها می‌تواند تقویت‌کننده‌ی توسعه‌ی اقتصادی روستاها باشد. در این زمینه در اکثر کشورها توجه خاصی به کارآفرینی، بخصوص در عرصه گردشگری می‌شود و تقویت کارآفرینی و گردشگری و ایجاد بستر مناسب برای توسعه‌ی آن از ابزار پیشرفت و توسعه‌ی کشورها به‌ویژه کشورهای در حال توسعه به‌شمار می‌آید؛ زیرا یک فعالیت با رویکرد کارآفرینانه منجر به توسعه‌ی اقتصادی، اجتماعی و محیطی (از جمله ایجاد اشتغال، نوآوری در فعالیت‌ها، رقابت‌پذیری، حفظ محیط‌زیست)

می‌شود. از طرفی، توسعه مناطق روستایی به طور فزاینده‌ای مستلزم کارآفرینی است که به صورت نیروی مرکزی رشد و توسعه اقتصادی در نظر گرفته شده است. امروزه توسعه روستایی بیش از هر زمان دیگر با کارآفرینی مرتبط است. اهمیت این مسئله بخصوص از آن رو است که در کشورهای در حال توسعه کیفیت زندگی مردم دستخوش نابرابری‌های منطقه‌ای عظیمی است که در بسیاری از موارد، به سرعت در حال افزایش است. با گسترش روز افزون مهاجرت‌های روستایی، کاهش درآمد خانوارهای روستایی و افول کشاورزی روستایی، نیازی روزافزون به فعالیتی جایگزین و در عین حال مکمل برای کشاورزی، در نواحی روستایی احساس می‌شود تا در راستای توسعه پایدار روستایی، امکان بهره‌مندی روستاییان از معیشت پایدار فراهم شود که بهبود کیفیت زندگی و رضایت‌مندی روستایی را به همراه آورد. این امر در حالی است که گردشگری روستایی بخشی از بازار گردشگری و منبعی برای اشتغال و درآمد بوده و می‌توان آن را ابزار مهمی برای توسعه اقتصادی-اجتماعی و اکولوژیکی جوامع روستایی قلمداد کرد. مسأله اصلی پژوهش این است که کارآفرینی در حوضه گردشگری چگونه در توسعه اقتصاد روستایی تاثیر می‌گذارد؟

بدری و همکاران (۱۳۸۸)، در مقاله‌ای با عنوان "اثرات اقتصادی گردشگری بر نواحی روستایی" مطالعه‌ای در نواحی روستایی بخش مرکزی نوشهر داشته‌اند. نتایج تحقیق بیانگر آن است که گردشگری منجر به اثرات و پیامدهای مثبت همچون اشتغال‌زایی بویژه برای جوانان و افزایش درآمد ساکنان در نواحی روستایی حوزه مذکور شده اما اثرات و پیامدهای منفی اقتصادی همچون وابستگی بیش از حد اقتصاد روستا به گردشگری را نیز به دنبال داشته است بگونه‌ای که این روند، بنیان‌های توسعه اقتصادی نواحی روستایی مورد مطالعه را در بلندمدت با چالش‌هایی روبرو خواهد ساخت. سلیمی سودرجانی و همکاران (۱۳۹۰)، در مقاله‌ای با عنوان "اثرات درآمدی صنعت جهانگردی بر رشد اقتصادی کشورهای اسلامی عضو D8"، مطالعاتی انجام داده‌اند. نتایج مطالعات بیانگر این مطلب بوده است که اگرچه درآمدهای ناشی از جهانگردی تأثیر مثبت و معناداری بر رشد اقتصادی این مجموعه از کشورها داشته است، اما تأثیر متغیرهای دیگر، مانند نیروی کار، نسبت تجارت به تولید ناخالص داخلی، سرمایه انسانی و تشکیل سرمایه ناخالص بر رشد اقتصادی این مجموعه از کشور مثبت و معنادار بوده است و نباید آن را نادیده گرفت. آرام و همکاران (۱۳۹۱)، در مقاله‌ای با عنوان "نقش صنعت گردشگری در رشد و توسعه اقتصاد مقاومتی با تکیه بر درآمدزایی"، توسعه زیرساخت‌ها، اشتغال‌زایی و فقرزدایی را مورد بررسی قرار داده است. نتایج به این قرار است که توسعه گردشگری بخصوص افزایش تعداد جهانگردان بین‌المللی، باعث رونق طیف وسیعی از فعالیت‌های اقتصادی یا منطقه‌ای می‌زبان می‌شود. محمدی‌یگانه و ولایی (۱۳۹۳)، در مقاله‌ای تحت عنوان "تنوع‌بخشی به اقتصاد روستاها جهت تحقق توسعه پایدار" پژوهشی در دهستان مرحمت‌آباد شمالی شهرستان میاندوآب انجام داده است. نتایج تحقیق نشان می‌دهد بین تنوع اقتصادی روستاها و میزان پایداری آنها رابطه معناداری وجود دارد به طوری‌که با افزایش تنوع اقتصادی در سطح روستاهای مورد مطالعه، میزان پایداری هر یک از روستاها نیز افزایش می‌یابد. کاظمی و ارحامی (۱۳۹۶)، در مقاله‌ای با عنوان "توسعه کارآفرینی در گردشگری روستایی" بررسی‌های خود را در روستاهای کلانشهر مشهد به انجام رسانده است. بر اساس نتایج به‌دست‌آمده، زیرمعیارهای «قابلیت بالای بالقوه و بالفعل گردشگری منطقه» و «وجود امنیت عمومی در منطقه» از جمله نقاط قوت و نیز «فرهنگ ضعیف کارآفرینی در میان ساکنان منطقه» و «هزینه بالای لوازم و تجهیزات از جمله نقاط ضعف شناخته شدند. همچنین، «وجود راه‌های متنوع‌تر برای کسب درآمد» و «فراهم‌سازی زمینه مشارکت جامعه محلی در تصمیم‌گیری» از جمله فرصت‌ها و نیز «مهاجرت منفی مردم روستانشین» و «کم‌رنگ شدن فرهنگ بومی روستاها به دلیل ورود کارآفرینان از سایر نقاط» از مهم‌ترین تهدیدها شناخته شدند.

بریندهان و وکینس (۲۰۰۴)، در مقاله‌ای با عنوان "مسیرهای گردشگری به عنوان یک ابزار برای توسعه اقتصادی مناطق پر جنب و جوش روستایی امید یا رویای غیر ممکن است؟" مطالعاتی انجام داده‌اند. بررسی نشان می‌دهد که احیای رشد اقتصادی مناطق به حاشیه رانده شده موجب تحرک بازسازی اجتماعی و بهبود شرایط زندگی در جوامع روستایی می‌گردد. امایوا (۲۰۰۸)، در مقاله‌ای تحت عنوان "توسعه صنعت گردشگری، معیشت روستایی و حفاظت در دلتای اوکوانگو، بوتسوانا" بررسی‌هایی انجام داده است. در این مطالعه تغییرات در معیشت قبل و بعد از توسعه

گردشگری روستایی مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت، همانطور که انتظار می رفت توسعه گردشگری به عنوان یک ابزار برای بهبود معیشت و حفاظت منابع طبیعی اثربخش است. سیلواستر ویورو جان آکا (۲۰۱۱) به پژوهشی تحت عنوان "چالش‌های بزرگ و کوچک برای بدست آوردن اعتبار در کسب و کار در غنا" پرداخته‌اند. در این مطالعه به چالش‌های کسب اعتبار در غنا پرداخته است در این تحقیق استنباط شده است که: نهادهایی مانند بانک‌ها و موسسات مالی مایل به ارائه بودجه به شرکتهای کوچک هستند اما شرکتهای کوچک در غنا توانایی برآورد گرفتن وام را ندارند (مانند گذاشتن وثیقه‌های سنگین و سایر شرایط)، دومین موضوع این است کسانی هم که شرایط گرفتن وام را فراهم کنند در بازپرداخت مشکل دارند چون نرخ بهره وام بسیار بالا است. دراگانیک (۲۰۱۳)، در مقاله‌ای با عنوان "گردشگری روستایی و توسعه محلی در زمان بحران اقتصادی" مطالعه موردی انجام داده است و حاصل تحقیقات وی در بر گیرنده این نتیجه است که جریان بحران اقتصادی تاکنون اثرات مخربی را در منطقه گذاشته است. این بحران سرمایه-گذاری و برنامه ریزی توسعه روستایی را تحت تأثیر قرار داده است بنابراین در این قلمرو گردشگری چاره کار است. احمد میر (۲۰۱۴)، در مقاله‌ای تحت عنوان "ارزیابی اقتصادی صنعت گردشگری هند"، گردشگری را به عنوان یک ابزار مهم توسعه اقتصادی که در اقتصاد منطقه به ویژه در مناطق روستایی عقب مانده ظهور کرده معرفی نموده است و معتقد است گردشگری نقش مهمی را در توسعه اقتصادی بسیاری از بخش‌های اقتصادی به وسیله تولید اشتغال برای نیروی کار ماهر و غیرماهر بازی می‌کند و موجب بهبود کیفیت زندگی افرادی که به طور مستقیم و غیرمستقیم با این فعالیت اقتصادی سودآور در ارتباطند می‌گردد. هارپا و همکاران (۲۰۱۸)، در مقاله‌ای با عنوان "اثرات کارآفرینی روستایی در حل و فصل بحران اقتصادی با توجه به تفاوت‌های بین شهر و روستا" بررسی‌هایی در مناطق روستایی و شهری انجام داده‌اند. ایشان با تکیه بر گزارش کشورهای مختلف به بررسی در دو کشور یونان و رومانی پرداخته‌اند و پارامترهای محیطی و تنوع‌بخشی اقتصاد را عامل اصلی تلقی نموده‌اند. تلکن و جونگ (۲۰۲۰)، "تأثیر ارزش‌ها و جهت‌گیری آینده در شکل‌گیری کارآفرینی پایدار" را در مقاله‌ای بررسی نموده‌اند. نتایج نشان می‌دهد که مشاغل آموزشی و دیگر مشاغل می‌توانند اهداف کارآفرینی پایدار را از طریق استراتژی‌های فعال‌سازی ارزش برای افزایش تمایل به کارآفرینی تحریک کنند. علاوه بر این توصیه می‌شود که به عنوان یک سیاست، برنامه‌های دولتی باید به تقویت هنجارهای ذهنی به عنوان راهی متفاوت برای تحریک شکل‌گیری کارآفرینی‌ها کمک نمایند.

توجه به روستاها به عنوان یکی از بخش‌های مهم در فرایند تولید، همواره جایگاه ویژه‌ای در اقتصاد جهانی داشته است. به ویژه بعد از وقوع شوک‌های نفتی ۹۰هفتاد که منجر به رکود اقتصادی در جهان غرب گردید، توجه به توسعه روستایی به عنوان یک عامل مهم در رشد و توسعه اقتصادی معطوف گردید، با توجه به آنکه ایران دارای توان بالقوه منابع طبیعی و تنوع گسترده آب و هوایی می‌باشد، در این راستا کارآفرینی روستایی به عنوان محرک در ایجاد اشتغال و جلوگیری از مهاجرت روستاییان می‌تواند نقش تعیین‌کننده‌ای در توسعه پایدار روستایی ایفا نماید. به همین جهت اندیشمندان و سیاست‌گذاران کشورهای دنیا توجه خاصی به توسعه روستایی و رفع مشکلات و معضلات آنها دارند. امروزه صاحب‌نظران بین‌المللی بر این اعتقادند که باید جدای از سیاست‌ها و راهبردهای کلان توسعه و توسعه اقتصادی به طور ویژه و مشخص به توسعه روستاها و ریشه کنی فقر گسترده حاکم بر آنها پرداخت (صیاد بیدهندي، ۱۳۹۱: ۴۲). محیط روستایی معرف یک محیط کارآفرینی معین به لحاظ اراضی با شرایط فیزیکی، اجتماعی و اقتصادی می‌باشد. موقعیت، منابع طبیعی و مناظر، سرمایه اجتماعی، نظارت روستایی، شبکه‌های اجتماعی و تجاری و همچنین تکنولوژی‌های ارتباطی و اطلاعاتی، اثرات پیچیده و پویایی را بر فعالیت کارآفرینی در مناطق روستایی می‌گذارند. روستانشینی یک منبع پویا در بحث کارآفرینی است که هم فرصت‌ها و هم محدودیت‌ها را شکل می‌دهد. کارآفرینی روستایی در یک عملیات سه مرحله ای متوالی ترسیم شده است که ویژگی‌های خاص اراضی به شدت بر آن تأثیرگذار می‌باشد. عوامل و عناصر روستانشینی که به صورت محیط خارجی، فیزیکی و اجتماعی - اقتصادی مشاهده شده‌اند هم می‌توانند در جایی به عنوان ضعف در کارآفرینی محسوب گردند (کواپانی و همکاران، ۱۳۹۷: ۲۵۷). کارآفرینی معمولاً به عنوان یک رفتار برنامه‌ریزی شده عمدی درک می‌شود. کارآفرینان فقط به محرک‌های بیرونی یا کاتالیزورها واکنش

نشان نمی‌دهند، بلکه در هنگام راه‌اندازی بنگاه‌ها، فرآیندهای برنامه‌ریزی شده‌ای را به طور عمدی دنبال می‌کنند. اکثر کارآفرینان ارزش‌های خود تعالی یعنی نوع دوستی و دوستدار محیط‌زیست بودن و همچنین خود افزایشی یعنی رفتارهای خودخواهانه و لذت جویانه را از خود بروز می‌دهند (Theiken & Jong, 2020, 2). بنابراین کارآفرینی یکی از عوامل اصلی تولید است و از این رو در تعیین سطح تولید و اشتغال نقش اساسی دارد. همراه با روند جهانی شدن، کارآفرینی به یک عامل تعیین کننده مهم در رشد و توسعه اقتصادی تبدیل شده است. بنابراین، ایجاد محرک‌های کارآفرینی در تعیین سیاست‌های لازم برای افزایش سطح رشد اقتصادی و توسعه یک کشور بسیار مهم است (Borke Tunali & Sener, 2019: 648). همچنین با ایجاد تنوع به فعالیت‌های اقتصادی در مناطق روستایی مانع از خروج نسل‌ها شده، به ویژه بیشتر ظرفیت خود را به ایجاد رابطه قوی و هم‌افزایی در تولید مواد غذایی و کشاورزی، ترویج نشاط روستایی و تقویت ظرفیت تولید در سطح ملی می‌کند (Gianakis, 2015: 502). بطور کلی از نظر محققان کارآفرینی سه اهمیت ویژه در توسعه مناطق دارد:

افزایش رشد اقتصادی منطقه، افزایش بهره‌وری، ایجاد رقابت تجاری، کارآفرینی در یک منطقه روی درآمد و اقتصاد خانوارهای ساکنین تأثیر مستقیم دارد. کارآفرینی ممکن است حتی به عنوان نوعی دارو برای ساکنین جهت دستیابی به کار و رفاه زندگی عمل کند (Kirkwood & Tootell, 2008: 285, 290).

بر خلاف نقاط شهری، در نقاط روستایی جمعیت ساکن در آن با محیط طبیعی ارتباط مستقیم دارد. اغلب جمعیت فعال شاغل روستاها در فعالیت‌های مبتنی بر بهره‌برداری از جنگل و صنایع دستی از زمین اشتغال دارند فعالیت‌های زراعی، باغی، دامداری و دامپروری، پرورش زنبور عسل، بهره‌برداری از جنگل و صنایع دستی از جمله هستند بر این اساس حفظ محیط طبیعی به عنوان دومین هدف محوری برنامه‌ریزی توسعه روستایی به شمار می‌رود. فعال‌سازی اقتصاد روستا و ارتقاء سطح درآمد موجب مشارکت بیشتر روستائیان در امور مختلف روستا و دستیابی به تأمین رفاه ساکنان روستا خواهد شد (مولایی‌هشجین، ۱۳۹۲: ۱۹). گردشگری روستایی یک راه مناسب برای احیای جامعه روستایی است که از طریق تنوع بخشیدن به منابع درآمد روستائیان منجر به کاهش بی‌ثباتی در کسب درآمد می‌شود و بدین ترتیب سبب توسعه درون‌زای روستایی از طریق فعال شدن خانوارهای کشاورز در بخش غیرکشاورزی خواهد شد. همچنین مشارکت روستایی نشان از وابستگی عمیق به حمایت‌های دولت دارد. بنابراین دولت باید برنامه چشم‌انداز بلندمدت برای کشاورزی پایدار و توسعه روستایی در جهت تقویت رابطه بین روستا و مناطق شهری برای به جریان افتادن سرمایه‌های شهری به مناطق روستایی تهیه کند. این امر باعث تداوم مشارکت کشاورزان در برنامه است (Hwang & lee, 2015: 501). یکی از مهمترین جنبه‌های توسعه یک کشور و منطقه، توسعه اقتصادی آن منطقه با بکارگیری کارآمد و مؤثر منابع انسانی و سرمایه‌های اجتماعی می‌باشد. یکی از ویژگی‌های توسعه اقتصادی یک منطقه توجه به این مطلب است که بخش‌های مختلف اقتصادی یک منطقه با وجود تفاوت‌های ساختاری و عملکردی بتواند در شرایط سخت و بخصوص بحران‌ها کارکرد خوبی را حفظ نماید و این جنبه توسعه اقتصادی نیازمند بکارگیری مناسب از مهارت‌ها به منظور تغییر وضعیت اقتصادی و جهش آن است (خرم و مسیعی، ۱۳۹۲: ۲).

در شرایط اقتصادی کنونی جهان که با روند رو به جهانی شدن جوامع روبروست، به نظر اکثر نظریه پردازان، توسعه اقتصادی و دستیابی به اقتصاد پایدار در گرو اهمیت عوامل کلیدی می‌باشد که متضمن رشد و توسعه اقتصادی منطقه هستند. این پایداری به وسیله نوآوری و تولید دانش جدید، کارآفرینی و ارتقاء فناوری‌های پیشرو به وجود خواهد آمد (Talmaciu, 2012: 917). از آنجاییکه در برخی مناطق روستایی با محدودیت‌های متعددی در توسعه اقتصادی مواجه هستند زیرا اشتغال و درآمدهای حاصل از فعالیت‌های کشاورزی به تنهایی توانایی نگهداشت جمعیت در حال رشد آنها را نداشته و همین امر منجر به آسیب‌پذیری و شکننده بودن شرایط اقتصادی، کیفیت پایین سطح زندگی، نارسایی‌های زیرساختی - خدماتی و نظایر آن می‌شود. به همین دلیل بایستی گزینه‌های جدیدی با استفاده از منابع محلی و ظرفیت‌های موجود این مناطق مورد توجه قرار گیرد. اگرچه توسعه کارآفرینی تنها استراتژی موفق جهت تحقق توسعه اقتصادی روستایی نیست، اما نسبت به سایر راهبردها و استراتژی‌ها بدلیل استفاده از فرصت‌های موجود

مناسب‌تر می‌باشد (محمدی‌یگانه و همکاران، ۱۳۹۵: ۱۹۴). از مهمترین عواملی که در ایجاد تنوع درآمدی مناطق روستایی کشور در وضع موجود و آینده می‌تواند بسیار مؤثر واقع شود، کارآفرینی روستایی است. ایجاد توانایی درک تغییرات و کشف فرصت‌ها، مشارکت و کار گروهی، خلاقیت و نوآوری، روحیه استقلال‌طلبی و مسئولیت‌پذیری، مخاطره‌پذیری و مخاطره‌جویی، از عناصر اصلی سازنده گسترش کارآفرینی در روستاهاست (سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور، ۱۳۸۵: ۱۹). با افزایش تنوع اقتصادی در روستاها، پایداری اقتصادی افزایش می‌یابد، به گونه‌ای که میزان پایداری اقتصادی در سکونتگاه‌هایی که از تنوع شغلی بالاتری برخوردار بوده‌اند، به مراتب بیشتر از سکونتگاه‌ها می‌باشد (ریاحی، ۱۳۹۳: ۱۲۵). توسعه گردشگری در بسیاری از کشورها منبع اصلی برای کاهش فقر و جهت توسعه اقتصادی پُر اهمیت است البته گردشگری به طور مستقیم به کاهش فقر و توسعه اقتصادی منجر نمی‌شود اما در حقیقت با ایجاد فرصت‌های شغلی موجب تسریع رشد عمومی (زیرساخت‌ها) و بهبود ارائه تسهیلات مالی شده که در نهایت نفع اقتصادی بزرگی را به دست می‌دهد اگر منابع غنی منطقه هدف مورد مطالعه و شناسایی قرار گیرد قطعاً به بهبود معیشت مردم محلی می‌انجامد (Kalaiya & Kumar, 2015: 201).

توسعه گردشگری روستایی اقدامی مناسب در راستای حمایت و تحریک کارآفرینی از طریق بهره‌برداری از پتانسیل‌های محلی و سرمایه روستایی به جای تأمین آنها در فرآیند توسعه درون‌زا مطرح می‌شود (عسگری و همکاران، ۱۳۹۷: ۹۲). گردشگری روستایی این توان را دارد که به عنوان ابزاری مؤثر برای رشد اقتصادی در زمان و مکانی که کشاورزی نمی‌تواند به مدت طولانی تنها منبع معیشتی باشد، مؤثر واقع شود (Mansfeld & Jonas, 2006: 585).

گردشگری روستایی اغلب می‌تواند به عنوان کارآفرینی در سبک زندگی طبقه‌بندی شود. این امر یعنی کارآفرینان فقط بر درآمد تمرکز نمی‌کنند بلکه بیشتر بر تحقق ارتقاء سبک زندگی خود تمرکز دارند. این موضوع می‌تواند انگیزه دینفعان برای پیوستن به مشارکت در امر گردشگری روستایی و شرکت در فعالیت‌های مختلف را تحت تأثیر قرار دهد و در نتیجه آن به نوعی پایداری و گردشگری روستایی در مقصد و توسعه روستایی را سبب شود (Pilving et al, 2019: 221). با فراگیر شدن این روند رشد اقتصادی در جغرافیای جهان، افزایش قابل توجهی در حجم توده‌های مصرف‌کننده و بازارهایی که این بخش‌ها در آن فعالیت می‌کنند، را به همراه آورده است. فراگیر شدن در جغرافیای جهان همچنین باعث افزایش پویایی گردشگری شده است. همراه با جهانی شدن و افزایش درآمد، به وضوح مشخص شده است (Istanbullu et al, 2015: 413). بدیهی است که گردشگری پیامدهای مختلفی دارد که نه تنها از نظر اقتصادی بلکه در محیط زیست، در جامعه، فرهنگ محلی، اکوسیستم و غیره نیز مؤثر است. سوال این است که مفهوم گردشگری پایدار چگونه توسط کارآفرینان گردشگری درک شود که هنگام تصمیم‌گیری‌های کارآفرینی آن را جزء مهمترین موارد مد نظر قرار دهند (Akrivos et al, 2014: 379).

در صورت برنامه‌ریزی صحیح که باعث مشارکت جوامع محلی در توسعه گردشگری شود، گردشگری بالقوه می‌تواند درآمد و فرصت‌های اشتغال قابل ملاحظه‌ای در خارج از شهرهای بزرگ ایجاد نماید و از این طریق به اهداف کلی دولت در کاستن از عدم تعادل اقتصادی بین مناطق یاری رساند. با در نظر داشتن ماهیت پراکندگی اثرات اقتصادی گردشگری، مسأله مهم آن است که سهم کسب و کار کوچک در اشتغال‌زایی و ایجاد درآمد مورد توجه قرار گیرد. گردشگری از عناصر و فعالیت‌هایی تشکیل می‌شود که این فعالیت‌ها به صورت مستقیم و یا غیرمستقیم بر آن اثر می‌گذارند. به بیان دیگر برای اینکه گردشگری در یک کشور متحول شود و توسعه یابد، می‌بایست در راستای آن فعالیت‌هایی متحول شوند که در پویایی آن نقش دارند. اغلب این فعالیت‌ها مانند حمل و نقل، ساختمان، مراکز اقامتی و مراکز مالی و تجاری از بخش‌های مهم اقتصادی محسوب می‌شوند (کاوایی، ۱۳۹۷: ۲۵۷).

هر فعالیتی در روستا مستلزم پاسخگویی روشن و شفاف به فقر و بیکاری است. گردشگری با توجه به توانایی‌های انکارناپذیر در اشتغال‌زایی و تعریف منابع درآمدی غیرکشاورزی می‌تواند راهگشا باشد (رحمانی و همکاران، ۱۳۹۷: ۶۹). گردشگری رویکرد جدیدی است که می‌تواند در توانمندسازی مردم محلی و توسعه منابع انسانی، تنوع‌بخشی اقتصادی و رشد آن، خلق فرصت‌های شغلی و ارتقاء استانداردهای زندگی از طریق تأمین خدمات اجتماعی نقش

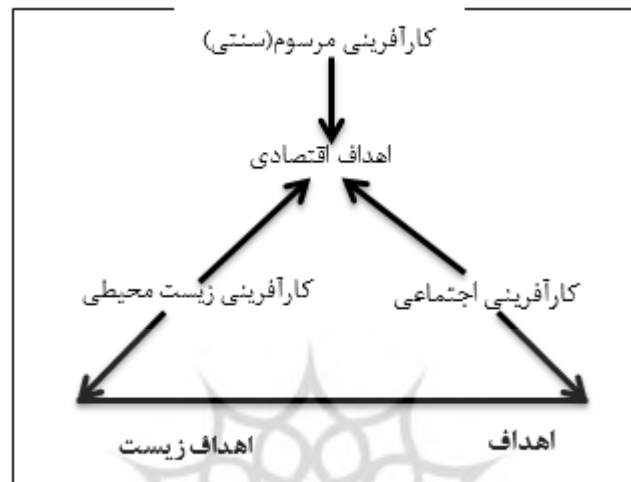
عمده‌ای را ایفا نماید (رضایی و همکاران، ۱۳۹۵: ۵۸). گردشگری به طور سنتی دارای ویژگی‌های مثبت و منفی است، به عبارت دیگر هر دو ویژگی حمایتی و بازدارنده از نظر اقتصادی، اجتماعی، زیست‌محیطی و فرهنگی را دارد. در شرایط سخت اقتصادی، گردشگری یکی از راه‌های سرعت بخشیدن به توسعه منطقه ای یا روستایی کشورهای مختلف و بهره‌مندی از اثرات مثبت صنعت گردشگری، قطعاً اتخاذ یک سیاست گردشگری پایدار مناسب کشور است (Istanbul et al, 2015: 414).

به دلایلی می‌توان گفت که گردشگری روستایی بسیار جذاب است زیرا یک گردشگر با دریافت خدمات گردشگری هزینه پرداخت می‌کند تا از خدمات تفریحی، سلامت، گذران اوقات فراغت برخوردار شود البته باید توجه داشت که این هزینه‌ها نسبت به هزینه‌های پرداختی در شهرها به صرفه‌تر است و ارائه تمام این خدمات در یک محیط سالم روستایی اتفاق می‌افتد. گردشگری روستایی حوزه‌ای با منافع دو سویه است، یکی بومیان و یکی گردشگران (Paresishvili et al, 2017: 346). توسعه گردشگری روستایی به یک نقطه رشد تازه در گردشگری و اقتصاد روستایی تبدیل شده است. تحت این شرایط، این امر انگیزه جدیدی برای احیای اقتصاد روستایی، حل مسائل کشاورزی روستاییان و مناطق روستایی، اشتغال‌زایی و انتقال نیروی کار روستایی برای بهبود صنعت گردشگری روستایی می‌باشد همچنین برای پاسخگویی به تقاضای بازار گردشگری و بهبود سطح توسعه گردشگری نیز موثر است. کارآفرینی موجب سرزندگی و نشاط روستایی و راهی مهم برای افزایش درآمد و اشتغال کشاورزان و بالا بردن سطح کیفیت زندگی کشاورزان است. گردشگری کشاورزی نه تنها یکی از اشکال اصلی اقتصاد غیر عمومی است، بلکه همچنین نوع جدیدی از سیستم مدیریت کشاورزی و یک مکمل قوی محسوب می‌شود. به این ترتیب راهی مهم برای غنی‌سازی پشتوانه‌های اقتصادی ساکنین روستایی شکل می‌گیرد (Yuan et al, 2017: 743).

کارآفرینی در ابعاد گوناگون گردشگری با کارآفرینی در سایر حوزه‌های اقتصادی متفاوت است. زیرا در پیوند کارآفرینی با گردشگری، کارآفرینی یک مفهوم با ریشه اقتصادی توأم با سود و منفعت در کنار مفهوم گردشگری قرار می‌گیرد (سجاسی‌قیداری و همکاران، ۱۳۹۴: ۱۶). هدف توسعه کارآفرینی، گسترش پایه کارآفرینان جهت تسریع در امر ایجاد کسب و کارهای مخاطره‌آمیز جدید است. این امر سبب شتاب‌بخشی به ایجاد اشتغال و توسعه اقتصادی می‌شود (اکبری، ۱۳۸۶: ۵۴). یکی دیگر از مشکلاتی که کسب‌وکارهای کوچک و متوسط با آن روبه‌رو هستند، محیط در حال نوسان، ناامن و خطرات محیطی فزاینده است، بطوریکه شیوه‌های بازاریابی سنتی دیگر پاسخگوی مشتریان نبوده و کسب‌وکارها برای تصمیم‌گیری‌های بازاریابی مجبورند گاهی اوقات از شیوه‌های غیررسمی، غیرساختاری و ناپیوسته استفاده کنند (Kolabi et al., 2011).

در پارادایم جدید کارآفرینی، برای داشتن اکوسیستم کارآفرینی پایدار لازم است تمامی عناصر اکوسیستم در چارچوب مفهوم پایداری عمل کنند. در واقع مفهوم پایداری، طرح‌های سرمایه‌گذاری کارآفرینانه را با هدف بهبود کیفیت زیست و رفاه اجتماعی حمایت و کنترل می‌کند (پاریش و فوکسن، ۲۰۰۹: ۴۷ به نقل از قدیری معصوم و همکاران، ۱۳۹۷: ۸۱). گردشگری فعالیتی است که می‌تواند تأثیر بزرگی در توسعه ی پایدار یک منطقه داشته باشد. پایداری گردشگری مستلزم همکاری گسترده‌ای بین شرکت‌های توریستی، مقامات محلی، منطقه‌ای و ملی است به منظور پوشش گسترده‌ای از چالش‌های پیش روست. بدین ترتیب گردشگری می‌تواند برای مدت زمان نامحدودی تداوم یابد. البته کیفیت محیط‌زیست، حفظ میراث فرهنگی و پاسداشت فرهنگ‌ها و ارزش‌های منطقه هدف، کالاها و منابع موجود در منطقه می‌توانند فرصتی برای توسعه پایدار گردشگری و ادامه ی رقابت آن با دیگر صنایع اقتصادی باشند (Angelkova & et al, 2012: 223). فعالیت‌های گردشگری به ایجاد تغییرات مثبت و توزیع درآمد و ایجاد فرصت‌های جدید شغلی در مناطق روستایی منجر خواهد شد و به عنوان ابزاری کارآمد نقش ویژه‌ای در ایجاد ارزش افزوده تجاری برای تولیدکنندگان محلی دارد (liu, 2006: 878). مناطق روستایی در حاشیه مانده در کشورهای در حال توسعه برای بقاء خود با محدودیت متعددی به ویژه در توسعه اقتصادی مواجه‌اند، زیرا که اشتغال و درآمدهای حاصل از فعالیت‌های کشاورزی به تنهایی توانایی نگهداشت جمعیت در حال رشد آنها را نداشته و همین امر منجر به آسیب‌پذیری و شکننده

بودن شرایط اقتصادی، کیفیت پایین سطح زندگی، نارسایی‌های زیرساختی- خدماتی و نظایر آن می‌شود. به همین دلیل بایستی گزینه‌های جدیدی با استفاده از منابع محلی و ظرفیت‌های موجود این مناطق مورد توجه قرار گیرد (Zamora, 2011:115). از این رو در سال‌های اخیر مفهوم کارآفرینی پایدار از سوی صاحب‌نظران مطرح شد. کارآفرینی پایدار در اصل بر اساس و مرتبط با کارآفرینی متعارف، کارآفرینی زیست‌محیطی و کارآفرینی اجتماعی است. در دیگر انواع کارآفرینی یک یا دو نمونه از ابعاد یاد شده مد نظر است. مثلاً در کارآفرینی سنتی (متعارف) تمرکز اصلی بر ابعاد اقتصادی و زیست‌محیطی و کارآفرینی اجتماعی به دو بعد اقتصادی و اجتماعی توجه دارد. در شکل زیر ارتباط سه نوع کارآفرینی با ابعاد اهداف پایداری نشان داده شده است.

شکل ۱. مفاهیم مرتبط با کارآفرینی پایدار (مأخذ، کایرو، ۲۰۱۵: ۳۲ به نقل از قدیری معصوم و همکاران، ۱۳۹۷: ۸۳).

موضوع گردشگری روستایی، از دهه ۱۹۵۰ میلادی به بعد اوج یافت و در دهه‌های ۱۹۶۰ و ۱۹۷۰ میلادی بیشتر در زمینه اقتصاد گردشگری روستایی برای کشاورزان در جوامع محلی به آن توجه شد (صفایی پور و همکاران، ۱۳۹۳: ۴۲۶). فعالیت‌های روستایی اصولاً از نوع بنگاه‌های اقتصادی کوچک هستند. شرکت‌های کوچک اغلب می‌توانند واکنش سریعی به نیازها و بازارهای جدید نشان بدهند و این مقدمه‌ای برای انواع نوآوری‌ها می‌شود (محمدی و میرتقیان- رودسری، ۱۳۹۵: ۲۵۰). کارآفرینی روستایی یکی از زمینه‌های مناسب برای ایجاد اشتغال و همچنین دارای عناصر پایه‌ای است که تمرکز عمده آنها بر فراهم کردن زیرساخت‌های اساسی روستا، کاهش فقر و تسریع زمینه‌های رشد اقتصادی روستا را به دنبال دارد (رحمانی و همکاران، ۱۳۹۷: ۶۸).

هر فعالیتی در روستا مستلزم پاسخگویی به دو مشکل عمده و اساسی بیکاری و فقر در نواحی روستایی است. با توجه به توانمندی‌ها و پتانسیل‌های انکارناپذیر موجود در روستاها، می‌توان با ایجاد زمینه کارآفرینی تا حدودی از این مشکلات کاسته شود. کارآفرینی روستایی به عنوان یک راهبرد اساسی برای توسعه روستایی می‌تواند کمک شایانی برای رشد و توسعه روستاها بنماید و منجر به کاهش بیکاری و افزایش فرصت‌های اشتغال و در نتیجه افزایش درآمد و ثروت، متنوع‌سازی اقتصاد، استفاده بهینه از منابع و بهبود زندگی روستاییان شود (صادقلو و همکاران، ۱۳۹۶: ۳۸). عامل اصلی برای حیات بخشی به روح کارآفرینی در مناطق روستایی نیاز است: الف- ایجاد فعالیت متناسب با نیازهای شناسایی شده جامعه محلی؛ ب- تولیدات کافی متناسب با مقیاس، منابع و مهارت‌های محلی؛ ج- تمرکز بر کارآفرینی؛ د- یادگیری مداوم از طریق تغییر آموزه‌های قبلی (افتخاری و سجاسی، ۱۳۸۹: ۲۸).

بنابراین می‌تواند یکی از راهبردهای اصلی حل مشکلات روستایی، متنوع‌سازی اقتصاد و استفاده بهینه از منابع روستاهای کشور باشد. از آنجاییکه گردشگری در روستاهای کشور در حال رشد است، زمینه‌ای برای کسب و کارها، به

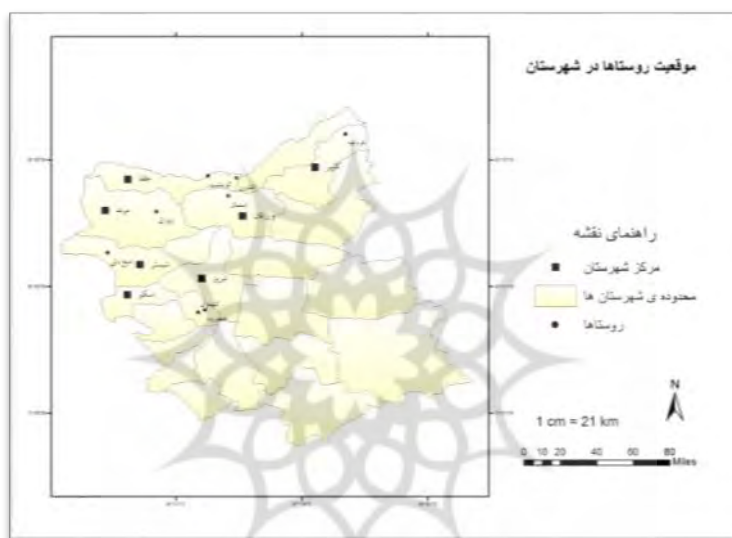
ویژه کسب و کارهای کوچک و متوسط و توسعه کارآفرینی فراهم می‌آورد. یکی از شناخته شده‌ترین راهبردهای توسعه روستایی، گردشگری و فرصت‌های مربوط به آن در زمینه کارآفرینی است (کاوایی و همکاران، ۱۳۹۷: ۲۵۴). تنوع بخشی به اقتصاد روستایی یکی از رویکردهایی است که در جهت تحقق توسعه پایدار روستایی مطرح شده است. بنابراین یکی از موضوعاتی که جوامع مختلف با آن رو به رو هستند، موضوع چگونگی توسعه اشتغال و کارآفرینی است. توجه به این مقوله که منشاء بروز بسیاری از معضلات در جامعه است، از اهمیت بسزایی برخوردار است. از جمله عوامل مهمی که در توسعه اشتغال نقش دارد، بحث انعطاف‌پذیری بازار کار و ساختارهای تولید است (فراهانی، ۱۳۹۳: ۵). برنامه توسعه روستایی بسته به شرایط و نیازها می‌تواند شامل موارد زیر باشد: توسعه زیرساخت‌ها، کشاورزی، جهانگردی، شرکت‌های کوچک و متوسط و ایجاد مشاغل و همچنین ایده‌هایی در مورد حفاظت از محیط‌زیست، آموزش و توسعه جامعه می‌باشد (Harpa et al, 2016: 1100). بی شک، روند توسعه اقتصادی در کشورهای توسعه‌یافته، بیانگر این واقعیت است که اقتصاد تحت تأثیر کارآفرینی است، بگونه‌ای که کارآفرینان در توسعه اقتصادی کشورهای توسعه‌یافته، نقش محوری داشته‌اند و کشورهای توسعه‌نیافته اهمیت آن را در توسعه اقتصادی نادیده گرفته‌اند (خانی جزنی، ۱۳۸۷: ۴۵).

روش شناسی

پژوهش حاضر از لحاظ هدف کاربردی است و از بعد ماهیت، تحلیلی-توصیفی، استنباطی است که از داده‌های کیفی و کمی برخوردار می‌باشد و لذا در کنار روش‌های توصیفی و تحلیلی (کیفی) تلاش می‌شود تا به کمک روش‌های کمی (پرسشنامه) موضوع این پژوهش و فرضیه‌های ارائه شده در آن مورد بررسی و استنباط قرار گیرند. جامعه آماری شامل روستاهای گردشگری پذیر استان آذربایجان شرقی بوده که به منظور انتخاب روستاهای نمونه واجد شرایط عنوان تحقیق از نظر کارشناسان ۵۴ روستا به عنوان روستاهای گردشگری پذیر معرفی شدند و طبق چک لیستی که به کارشناسان ارائه گردید میزان برخورداری روستاها از بستر کارآفرینی سنجش شد. سپس با مطالعات صورت گرفته از این نظرسنجی اولیه، در این زمینه ۱۰ روستا (عنصرود، کندوان، قدمگاه (بادامیار)، اشتهین، کردشت، شیخ ولی، قره قیه، نوزق، استمال و گل آخور) نسبت به بقیه بیشترین فراوانی (۵۰ درصد) را در معرفی داشتند که به عنوان روستاهای نمونه انتخاب گردیدند. در مرحله بعد بمنظور انتخاب جامعه نمونه پاسخ دهنده به پرسشنامه از فرمول کوکران استفاده شد. به این ترتیب که ۱۰ روستای مورد مطالعه طبق آمار و سرشماری سال ۱۳۹۵، دارای ۲۰۹۹ خانوار ساکن بودند که ۳۲۵ سرپرست خانوار برای پاسخ‌دهی به پرسشنامه‌ها به روش تصادفی انتخاب گردیدند. در این پژوهش شیوه جمع‌آوری اطلاعات روش میدانی و غیرمیدانی بوده که در روش میدانی با مراجعه به روستاهای مورد نظر از طریق پرسشنامه‌ها به جمع‌آوری اطلاعات پرداخته شده است. در روش غیرمیدانی نیز با مراجعه به سازمان‌های مربوطه، کتابخانه‌ها و مطالعه آمارنامه‌ها و اطلاعات و نقشه‌ها به گردآوری اطلاعات اقدام شده است. در این پژوهش جهت دستیابی به پاسخی برای مسأله و تنظیم پرسشنامه‌ها، شاخص‌هایی همچون: اشتغال‌زایی، رضایت‌مندی، توسعه اقتصادی، افزایش درآمد، پایداری اجتماعی اقتصادی، جذب سرمایه‌گذار، کاهش فقر و تنوع‌بخشی به فعالیت‌های اقتصادی در نظر گرفته شده است. با توجه به این شاخص‌ها متغیرهایی مانند میزان اشتغال‌زایی در جامعه میزبان، کارآفرینی در بخش گردشگری، میزان نوآوری در کارآفرینی، میزان انگیزه کارآفرینی گردشگری، جذب سرمایه‌گذار بخش خصوصی، بالا رفتن توان اقتصادی ساکنین محلی، درآمدزایی و... مد نظر قرار گرفته‌اند. با توجه به اینکه فرضیه مورد بررسی تحقیق، به نظر می‌رسد توسعه کارآفرینی در حوزه گردشگری منجر به توسعه پایدار اقتصادی مناطق روستایی می‌شود، می‌باشد، در بررسی‌های تحلیلی پژوهش از آزمون تی یک نمونه‌ای استفاده شده است.

قلمرو جغرافیایی پژوهش

محدوده‌ای از ایران که با حدود ۴۵۴۹۰/۸۹ کیلومتر مربع نام آذربایجان شرقی را به خود اختصاص داده است، در گوشه شمالی غربی فلات ایران قرار دارد. رود ارس حدود شمالی آن را با جمهوری آذربایجان، نخجوان و ارمنستان و رود قطور و آب‌های دریاچه ارومیه حدود غربی آن را با آذربایجان غربی تشکیل می‌دهند. در جنوب کشیدگی رشته کوه‌ها، دره‌ها، جلگه‌ها و دشت‌ها موجب پیوستگی توپوگرافیک استان آذربایجان غربی و زنجان می‌شود. در شرق دره رودخانه دره رود و کوه‌های سبلان و چهل نور و گردنه صائین و رود قرزل اوزن در جنوب، این خطه را از استان اردبیل جدا می‌سازد. از نظر مختصات جغرافیایی مدارهای ۳۶°، ۴۵' و ۳۹°، ۲۶' شمالی منتهی الیه شمالی و جنوبی و نصف النهارات ۴۵°، ۰۵' و ۴۸°، ۲۲' شرقی منتهی الیه غربی شرقی استان را می‌پوشانند. بر اساس اطلاعات و آمار بدست آمده از سرشماری آبان ماه سال ۱۳۹۵، دارای ۳۹۰۹۶۵۲ نفر جمعیت و ۱۲۰۳۸۰۴ خانوار می‌باشد. ۱۳۹ درصد جمعیت این استان در نقاط شهری و ۲۸۵۴ درصد در نقاط روستایی سکونت دارند. استان آذربایجان شرقی دارای ۲۱ شهرستان، ۴۴ بخش، ۱۴۲ دهستان و ۶۲ شهر می‌باشد.

شکل ۲. نقشه موقعیت جغرافیایی موقعیت روستاهای مورد مطالعه

یافته‌ها و بحث

یافته‌های توصیفی

یافته‌های توصیفی این پژوهش شامل گویه‌هایی مانند میزان ارزیابی هر بخش اقتصادی در اشتغال‌زایی، کیفیت امکانات و تسهیلات رفاهی روستا، ارزیابی ارائه خدمات گردشگری در روستا، ارزیابی ایجاد بازارهای جدید در روستا می‌باشد.

جدول ۱. میزان ارزیابی سهم هر بخش اقتصادی در اشتغال‌زایی روستاهای مورد مطالعه

بخش اقتصادی	تعداد شاغلین	درصد سهم هر بخش از اشتغال
کشاورزی	۱۱۸۹	۶۱٪
صنعت	۴۸۱	۲۴٪/۶
خدمات	۲۸۲	۱۴٪/۴

در جدول ۱، مشخص شده است که بیشترین سهم اشتغال در روستاهای مورد مطالعه مربوط به بخش کشاورزی می‌باشد و سهم خدمات از دیگر بخش‌ها کمتر می‌باشد و کمترین میزان شاغلین را بخش خدمات به خود اختصاص داده است.

در روستاهای مورد مطالعه طی سال‌های اخیر فعالیت‌های بخش گردشگری و ارائه خدمت از طرف روستاییان به گردشگران بیش از پیش ظهور یافته است این خدمات شامل ارائه خدمت در بخش پذیرایی وعده‌هایی غذایی، میان وعده و چای و در اختیار گذاشتن آلاچیق و استراحتگاه‌های موقت و اقامتگاه‌هایی همچون بوم‌گردی‌ها می‌باشد. ساکنین محلی در بسیاری از روستاها با در اختیار گذاشتن ابنیه خود یا حداقل در اختیار گذاشتن یک اتاق مهمان، این فرصت را به گردشگران می‌دهند که زندگی به سبک روستایی را برای یک روز یا چند روز تجربه نمایند که البته از این طریق درآمدزایی می‌نمایند. در استان آذربایجان شرقی در سال ۱۴۰۰ تعداد ۲۳۳ واحد بومگردی به صورت مستمر فعالیت داشتند که از طرف سازمان میراث فرهنگی گردشگری و صنایع دستی آذربایجان شرقی به این واحدها مجوز داده شده است. بیشترین واحدهای اقامتی در شهرستان‌های کلیبر، اسکو، خداآفرین، ورزقان وجود دارد. در روستاهای مورد مطالعه در مجموع ۱۵ واحد بوم‌گردی وجود دارد که ضمن ارائه خدمات پذیرایی و اقامتی، تولیدات و محصولات خود را به گردشگران عرضه می‌نمایند.

همچنین در روستاهای مورد مطالعه در هر واحد مسکونی بخشی کارگاهی وجود دارد که ساکنین به تولید و فراوری محصولات کشاورزی می‌پردازند و در به صورت غیر رسمی به فروش و عرضه این فراورده‌ها به گردشگران مبادرت دارند. این محصولات شامل فراورده‌های لبنی، عصاره، شیر، عرقیات و شربت‌های گیاهی، سبزیجات و داروهای گیاهی خشک شده، میوه خشک شده، ارائه میوه‌های فصل و ... می‌باشد.

طبق بررسی‌های میدانی حوزه‌های کارآفرینی گردشگری در روستاهای مورد مطالعه شامل: کارآفرینی اقامت، کارآفرینی تفریحی و ماجراجویی، کارآفرینی در ارتباط با رویدادهای خاص، کارآفرینی خدمات گردشگری و کارآفرینی سلامت می‌باشد. هر یک از این حوزه‌های کارآفرینی دارای مؤلفه‌هایی می‌باشند. در حوزه کارآفرینی اقامت گردشگران، مؤلفه‌ها شامل ایجاد استراحتگاه‌ها و آلاچیق‌ها، مهمانسرا و هتل و بومگردی‌ها می‌باشند. در روستای کندوان یک هتل پنج ستاره وجود دارد که ۲۵ نفر در این هتل اشتغال دارند. در روستای عنصرود یک مهمانسرا وجود دارد که ۴ نفر در آن مشغول به کار هستند. در روستاهای شیخ ولی، کردشت، اشتهین، عنصرود، کندوان، گل‌آخور و استمال، ۱۵ اقامتگاه‌های بومگردی و ۵ مرکز استراحتگاهی و آلاچیق وجود دارد. در حوزه کارآفرینی تفریحی و ماجراجویی گردشگران، مؤلفه‌ها شامل برگزاری تور جنگل، تور کوهنوردی می‌باشد که ۳ تور کوهنوردی با راهنمای محلی و یک تور جنگل با راهنمای محلی در این حوزه فعالیت می‌نمایند. در حوزه کارآفرینی رویدادهای خاص مؤلفه‌های مربوط به گردشگری شامل برگزاری نمایشگاه‌های هنرهای سنتی و نمایشگاه صنایع دستی، برگزاری جشنواره گل و گیاهان دارویی و مواد معطر، موسیقی محلی، جشنواره گلاب گیری و اسب دوانی می‌باشد که این جشنواره‌ها در روستاهای عنصرود، قره‌قیه، زوزق، اشتهین و زوزق و کندوان برگزار می‌شود. در حوزه کارآفرینی خدمات گردشگری مؤلفه‌های مورد نظر شامل بازاریابی برای تورها و رستوران‌ها و وجود بانک اطلاعاتی بازاریابی برای اقامتگاه‌ها می‌باشد که تنها یک بانک اطلاعاتی در روستای کندوان وجود دارد. در همه روستاها راهنمای محلی جهت معرفی اقامتگاه‌ها و رستوران‌های محلی وجود دارد. در حوزه کارآفرینی سلامت مؤلفه‌های خدمات طب سنتی و ارائه داروی گیاهی در نظر گرفته شده است که در روستای شیخ ولی، کندوان و استمال این خدمات به گردشگران ارائه می‌گردد.

از دیگر گویه‌های مورد بررسی در روستاهای مورد مطالعه کیفیت امکانات و تسهیلات رفاهی در روستاها می‌باشد که مورد ارزیابی واقع شده است.

جدول ۲. کیفیت امکانات و تسهیلات رفاهی در روستاهای مورد مطالعه

روستاهای مورد مطالعه	کیفیت امکانات و تسهیلات رفاهی روستا										
	خدمات روبنایی					خدمات زیربنایی					
درصد برخورداری از امکانات	آموزشی	مذهبی	درمانی و بهداشتی	فرهنگی	ارتباطی	برق	گاز	لوله کشی آب	اینترنت	پست بانک	جاده آسفالت
	٪۱۰۰	٪۱۰۰	٪۶۰	٪۷۰	٪۸۵	٪۱۰۰	٪۱۰۰	٪۱۰۰	٪۱۰۰	٪۱۰۰	٪۱۰۰

منبع: مرکز آمار ایران، سرشماری ۱۳۹۵ و محاسبه های نگارنده.

در همه روستاهای مورد مطالعه کیفیت امکانات آموزشی، مذهبی، خدمات زیربنایی یکسان است و همه روستاها از نظر تسهیلات رفاهی در شرایط نسبتاً یکسانی قرار دارند.

جدول ۳. ارزیابی ارائه خدمات مربوط به فعالیت های گردشگری در روستاهای مورد مطالعه

نام روستا	سازه های گردشگری	خدمات اقامتی	خدمات عمومی	تنوع فعالیت های اقتصادی	بازارهای جدید برای تولیدات محلی
زنوزق	کم	وجود ندارد	خوب	٪۱۰۰	٪۱۰۰
شیخ ولی	کم	خوب	خوب	٪۸۰	٪۸۰
قره قیه	ندارد	ندارد	تا حدودی	٪۴۵	٪۲۷
کردشت	بسیار خوب	بسیار خوب	خوب	٪۷۵	٪۸۷
اشتبین	ندارد	خوب	بسیار خوب	٪۹۰	٪۱۰۰
قدمگاه	ندارد	ندارد	تا حدودی	٪۴۰	٪۱۰۰
عنصرود	بسیار خوب	بسیار خوب	بسیار خوب	٪۱۰۰	٪۱۰۰
کندوان	بسیار زیاد	بسیار خوب	بسیار خوب	٪۱۰۰	٪۱۰۰
گل آخور	خوب	خوب	خوب	۲۸/٪۵	٪۸۵
استمال	خوب	خوب	خوب	.	.

منبع: مطالعات میدانی نگارنده ۱۳۹۹.

در روستاهای زنوزق، عنصرود و کندوان میزان تنوع اقتصادی و ایجاد بازارهای جدید جهت عرضه تولیدات محلی نسبت به دیگر روستاهای مورد مطالعه وضعیت بهتری را مشاهده می کنیم.

یافته های تحلیلی

در بررسی های تحلیلی پژوهش از آزمون تی یک نمونه ای استفاده شده است. ستون Sig میزان معنی داری را نشان می دهد و احتمال به دست آوردن سطح معنی داری را در آزمون مشخص می نماید. ستون آخر بیشترین و کمترین حد اطمینان را نشان می دهد، که اگر دارای عدد صفر باشد به این معنی است که تفاوتی در میانگین های نمونه و جامعه وجود ندارد اما اگر هر دو عدد منفی بودند به معنی کم بودن میانگین نمونه از جامعه می باشد و اگر هر دو مثبت بودند یعنی میانگین نمونه از میانگین جامعه بیشتر است. ایجاد اشتغال برای ساکنین محلی، رضایت مندی ساکنین محلی از درآمدهای کارآفرینی، نقش کارآفرینی در توسعه روستا، افزایش درآمد شاغلان بخش گردشگری، پایداری اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی، ایجاد بازار تولیدات محلی، جذب سرمایه گذاری، سرمایه گذاری بخش خصوصی، کاهش فقر، تنوع بخشی به فعالیت های اقتصادی از جمله شاخص هایی هستند که در این پژوهش مورد بررسی قرار گرفته اند.

جدول ۴. تعداد و توزیع و درصد فراوانی شاخص‌های تحقیق

عنوان	خیلی کم		کم		متوسط		زیاد		خیلی زیاد		میانگین وزنی	انحراف معیار
	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد		
ایجاد اشتغال برای ساکنین محلی	۱۱	۳/۴	۳۸	۱۱/۷	۱۰۹	۳۳/۵	۱۳۷	۴۲/۲	۳۰	۹/۲	۲/۵۸	۰/۹۳۲
رضایتمندی ساکنین محلی از درآمدها	۶	۱/۸	۴۹	۱۵/۱	۱۴۲	۴۳/۷	۱۱۸	۳۶/۳	۱۰	۳/۱	۲/۷۶	۰/۸۱۰
توسعه اقتصادی روستاها	۲	۰/۶	۲۹	۸/۹	۱۳۳	۴۰/۹	۱۴۷	۴۵/۲	۱۴	۴/۳	۲/۵۶	۰/۷۴۱
افزایش درآمد شاغلان بخش گردشگری	۰	۰	۲۳	۷/۱	۱۰۵	۳۲/۳	۱۶۲	۴۹/۸	۳۲	۹/۸	۲/۳۷	۰/۷۵۹
پایداری اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی	۴	۱/۲	۴	۱/۲	۱۱۴	۳۵/۱	۱۶۹	۵۲/۰	۲۷	۸/۳	۲/۳۴	۰/۷۰۴
ایجاد بازار تولیدات محلی	۹	۲/۸	۱۸	۵/۵	۳۵	۱۰/۸	۱۵۱	۴۶/۵	۱۰۹	۳۳/۵	۱/۹۷	۰/۹۶۱
جذب سرمایه گذاری	۰	۰	۳۷	۱۱/۴	۱۶۵	۵۰/۸	۱۰۹	۳۳/۵	۱۱	۳/۴	۲/۷۱	۰/۷۱۲
سرمایه گذاری بخش خصوصی	۱۸	۵/۵	۳۶	۱۱/۱	۱۷۶	۵۴/۲	۸۸	۲۷/۱	۴	۱/۲	۲/۹۳	۰/۸۰۹
کاهش فقر	۹	۲/۸	۳۵	۱۰/۸	۱۸۳	۵۶/۳	۸۰	۲۴/۶	۸	۲/۵	۲/۸۶	۰/۷۵۱
تنوع بخشی به فعالیت های اقتصادی	۷	۲/۲	۲۴	۷/۴	۴۵	۱۳/۸	۱۹۰	۵۸/۵	۵۴	۱۶/۶	۳/۴۳	۰/۷۴۷

چنانچه فرض کنیم: به نظر می‌رسد توسعه کارآفرینی در حوزه گردشگری منجر به توسعه پایدار اقتصادی مناطق روستایی می‌شود.

M: میانه واقعی متغیر تاثیر توسعه کارآفرینی بر توسعه پایدار اقتصادی روستاهای مورد مطالعه
 H0 = توسعه کارآفرینی بر توسعه پایدار اقتصادی روستاهای مورد مطالعه تاثیر ندارد.
 H1 = توسعه کارآفرینی بر توسعه پایدار اقتصادی روستاهای مورد مطالعه تاثیر دارد.

جدول ۵. آزمون علامت تک نمونه‌ای، تاثیر توسعه کارآفرینی بر توسعه پایدار اقتصادی روستاهای مورد مطالعه

		(پیش فرض های آزمون تی تک نمونه‌ای)			
		(تعداد)	(میان)	(انحراف استاندارد)	(میان از انحراف استاندارد)
t _t	۳۲۵	۳/۲۰۳۶	۰/۴۷۰۵۲	۰/۳۱۶۵	
es					
One-Sample Test					
Test Value = 3					
	(آماره تی)	درجه آزادی	سطح معناداری	تفاوت میانگین با میانگین عدد ثابت	پایین
					بالا
t _t	۵/۴۸۶	۳۲۴	۰/۰۰۰	۰/۱۷۳۶۳	۰/۰۰۱۴
es					۰/۰۰۵۹

همانطور که از نتایج ملاحظه می‌گردد، میانگین متغیر تاثیر توسعه کارآفرینی در حوزه گردشگری بر توسعه پایدار اقتصادی روستاهای مورد مطالعه، ۳/۲۰ با انحراف معیار ۰/۴۷ می‌باشد. همچنین سطح معنی داری آزمون علامت

معادل $0.05 = \alpha$ ، لذا در سطح فرض صفر را رد و فرض مقابل را می‌پذیریم، یعنی با اطمینان ۹۹٪ توسعه کارآفرینی در حوزه گردشگری در توسعه پایدار اقتصادی روستاهای مورد مطالعه تاثیر دارد.

نتیجه گیری

کارآفرینی به عنوان یک پدیده نوین در اقتصاد نقش مؤثری را در توسعه و پیشرفت اقتصادی کشورها یافته است. بر اساس یافته‌ها و مطالعات می‌توان گفت کارآفرینی دارای نقش کلیدی می‌باشد. در یک اقتصاد پویا، ایده‌ها همواره در حال تغییر و تحول می‌باشند و کارآفرینان باید جهت سازگاری با محیط دائماً الگویی نو خلق نمایند. گسترش روابط تجاری در سایه رقابت‌پذیری منجر به نوآوری و بهره‌وری بالاتری در روابط اقتصادی می‌شود که در نهایت سطح کارآفرینی را ارتقاء می‌بخشد. تلفیق مناسب و دقیق کارآفرینی و گردشگری می‌تواند ضمن پاسخگویی به نیازهای روستائیان، تفریحی ایمن و مطلوب برای گردشگران فراهم آورد. نتایج حاصل شده بیانگر این مطلب است که کارآفرینی در جذب گردشگری روستاهای آذربایجان شرقی نقش مؤثری دارد. عینی‌ترین کارکرد گردشگری در روستاها، افزایش درآمد، افزایش اشتغال‌زایی، رونق کسب و کار و بهبود کیفیت زندگی مردم است. از آنجائیکه رسیدن به توسعه پایدار عالی‌ترین هدف برای هر مکان و هر فضا محسوب می‌شود، بنابراین ارزیابی عملکرد و اثرات جنبه‌های اقتصادی، اجتماعی فرهنگی، کالبدی و زیست‌محیطی در مقاصد گردشگری بسیار ضروری است و باید در دراز مدت اثرات آن را بررسی نمود. نتایج تحقیق بیانگر این موضوع است که سه روستای کندوان، عنصرود و اشتین از دیگر روستاهای مورد مطالعه به لحاظ کارآفرینی و نوآوری در زمینه درآمدزایی وضعیت بهتری نسبت به دیگر روستاها دارند. در زمینه ارتقاء کارآفرینی در روستاهای مورد مطالعه پیشنهادهای ارائه می‌گردد:

- ✓ ایجاد مدرسه طبیعت، مدرسه کشاورزی و یا موزه طبیعت در روستای عنصرود که یکی از سرسبزترین روستاهای مقصد گردشگری می‌باشد با هدف ارتقاء سطح فعالیت‌های کارآفرینی در حوزه گردشگری؛
- ✓ ایجاد مدارس و یا باشگاه‌های اسب دوانی در روستای قره قیه به منظور کارآفرینی ساکنین محلی و رونق کسب و کار و همچنین جذب گردشگران ورزشی؛
- ✓ گسترش و بهسازی طرح ساحلی سلامت در روستای شیخ ولی با اجرای سازه‌های گردشگری ساحلی و ایجاد اسکله‌های تفریحی و آب درمانی؛ و
- ✓ ایجاد اقامتگاه‌های بوم‌گردی در روستاهای مورد مطالعه به منظور ایجاد درآمد و بالا بردن زمان توقف گردشگر در روستا.

سپاسگزاری

مقاله حاضر مستخرج از رساله دکتری رشته جغرافیا و برنامه‌ریزی روستایی بوده که در گروه جغرافیای دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات از آن دفاع شده است.

منابع

- اکبری، مرتضی، غلامزاده، رضا، آراستی، زهرا، (۱۳۹۴). نیازسنجی آموزشی جوانان روستایی شهرستان ورامین در زمینه کارآفرینی به منظور راه‌اندازی کسب و کارهای صنایع دستی روستایی، پژوهش‌های روستایی، دوره ۶، شماره ۲، صص ۲۲۲-۲۹۹.
- خانی جزنی، جمال، ۱۳۸۷. اصول و مبانی فرهنگ کارآفرینی، انتشارات مهرآوش، چاپ اول.
- دادورخانی، فضیله، رضوانی، محمدرضا، ایمنی‌قشلاق، سیاوش، بوذرجمهری، خدیجه، ۱۳۹۰. تحلیل نقش گردشگری در توسعه ویژگی‌های کارآفرینانه و گرایش به کارآفرینی در بین جوانان روستایی مطالعه موردی: روستای کندوان و اسکندان اسکوه، پژوهش‌های جغرافیای انسانی، شماره ۷۸، صص: ۱۶۵-۱۹۵، زمستان.

- رحمانی، بیژن، مریدسادات، پگاه، شاهد، سید حسین، ۱۳۹۷. پتاسیل گردشگری در توسعه کارآفرینی پایدار نواحی روستایی مطالعه مورد: بخش مرکزی شهرستان همدان، مدیریت شهری، شماره ۵۰، بهار، ص: ۶۵-۹۷.
- رضایی، آذرمیدخت، زرافشانی، کیومرث، شیری، نعمت اله، خوش مرام، مژگان، ۱۳۹۵. شناسایی موانع توسعه ی کارآفرینی گردشگری شهرستان مرودشت، نشریه کارآفرینی در کشاورزی، جلد سوم، شماره ۳، ص: ۵۷-۷۰.
- ریاحی، وحید، ۱۳۹۳. تنوع بخشی فعالیت های اقتصادی و پایداری روستاها، مجله اقتصاد فضا و توسعه روستایی، سال ۳، شماره ۴، ۱۱۳-۱۲۸.
- سجاسی قیداری، حمدالله، شایان، حمید، نوربخش رزمی، زهرا، ۱۳۹۴. تحلیل نقش کارآفرینی فعالیت های غیر کشاورزی در ارتقاء کیفیت زندگی روستاییان مطالعه موردی: روستاهای بخش شاندیز شهرستان بینالود، فصلنامه اقتصاد فضا و توسعه روستایی، دوره ۴، شماره ۱۲.
- صادقلو، طاهره، حیدری ساربان، وکیل، قلی زاده، سلیمه، ۱۳۹۶. ارزیابی ظرفیت های توسعه کارآفرینی در نواحی روستایی، منطقه مورد مطالعه: روستاهای دهستان بیزکی، فصلنامه جغرافیا و توسعه، سال ۱۵، شماره ۴۹، زمستان.
- صفایی پور، مسعود، دامن باغ، صفیه، طاهری، حسین، رزمگیر، فاطمه، ۱۳۹۳. تحلیل نقش گردشگری در اقتصاد روستایی مطالعه موردی: دهستان بان زرده شهرستان دالاهو، دوره ۵، شماره ۲.
- صیادبهندی، لیلیا، ۱۳۹۱. کارآفرینی روستایی، سازمان شهرداری ها و دهیاری های کشور، تهران.
- عسگری، رسول، شمس الدینی، علی، کردوانی، پرویز، ۱۳۹۷. ارائه مدل آینده نگر کارآفرینی مبتنی بر بوم گردی در روستاهای هدف گردشگری (مطالعه موردی: روستاهای هدف شهرستان خور و بیابانک)، فصلنامه برنامه ریزی منطقه ای، سال ۸، شماره: ۳۱، پاییز.
- فراهانی، حسین، رسولی نیا، زکیه، صدقی، زهرا، ۱۳۹۳. عوامل اثرگذار بر رشد کارآفرینی در نواحی روستایی مورد: دهستان جابر انصار شهرستان آبدانان، فصلنامه اقتصاد فضا و توسعه روستایی، سال ۳، شماره ۳.
- قدیری معصوم، مجتبی، محمدزاده لاریجانی، فاطمه، غلامی، علی (۱۳۹۷)، مقدمه ای بر کارآفرینی روستایی، تهران، انتشارات دانشگاه تهران.
- کاویانی، ابوطالب، رحمانی، بیژن، رضویان، محمدتقی، علیپور نخی، عباس، ۱۳۹۷. ارزیابی نقش و تأثیر توسعه فضای کسب و کار، مطالعه موردی: دهستان استرآباد جنوبی در شهرستان گرگان، فصلنامه نگرش های نو در جغرافیای انسانی، سال ۱۰، شماره ۲، بهار.
- محمدی، مصطفی، میرتقیان رودسری، سیدمحمد، ۱۳۹۵. کارآفرینی راهبردی مقصدهای گردشگری روستایی، مطالعه موردی: دهستان جنت رودبار رامسر، فصلنامه جغرافیا، دوره جدید، سال ۱۴، شماره ۴۹، تابستان.
- محمدی یگانه، بهروز، عینالی، جمشید، بیگدلی، اعظم، ۱۳۹۵. نقش کارآفرینی در توسعه مناطق روستایی با تأکید بر گردشگری، دهستان حصار ولیعصر شهرستان آوج، فصلنامه برنامه ریزی منطقه ای، سال ۶، شماره ۲۱، ص: ۱۹۳-۲۰۲، بهار.
- مولایی هاشجین، نصراله، ۱۳۹۲. برنامه ریزی توسعه کالبدی سکونتگاه های روستایی گیلان شناخت ارزیابی و چشم انداز طرح های هادی روستا، ناشر دانشگاه آزاد اسلامی رشت.
- Akrivos, CH, Reklitis, P, Theodoroyiani, M, 2014. Tourism entrepreneurship and the adoption of sustainable resources, the case of Evritania prefecture, Social and behavioral sciences, V: 148, P: 378-382.
- Angelkova, T, Koteski, C, Jakovlev, Z, Labeta Mitrevsska, E, 2012. Sustainability and Competitiveness of Tourism, Procardia-Social and Behavioral Sciences, V: 44.
- Giannakis, Elias, 2014. The role of rural tourism on the development of rural areas: the case of cyrrus, Romanian journal of regional science, v: 8.
- Harpa, E, Moca, S, Rus, S, 2016. A comparative study of rural entrepreneurship Romania-Greece, V:22, P:1100-1105.
- Hwang, JeaHee. & Lee, seong Woo, 2015. The effect of the rural tourism policy on non-farm income in South Korea, Elsevier, V: 46, p: 501-513.
- Istanbullu, F, Zeki, M, yilmaz, S, 2015. The economic contribution of Turkish tourism entrepreneurship on the development of tourism movements in Islamic countries, Social and behavioral sciences, V:195, P:413-422.
- Kalaiya, Abha B. and Kumar. A, 2015. Tourism as a development tool: a study on role of tourism in economic development, employment generation and poverty reduction, International journal of advance research in computer science management studies, V: 3.

- Kirkwood, J, Tootell, B, 2008. Is entrepreneurship the answer to achieving work- family balance? , Journal of management & organization, V: 14, p: 285-302.
- Kolabi, A.M. Mehrabi, R. and Salamzadeh, H. (2011). Developing Entrepreneurial Marketing Mix: Case Study of Entrepreneurial Food Enterprises in Iran. Journal of Knowledge Management, Economics and Information Technology, 5: 1-17.
- Liu,A,2006. Tourism in rural areas: Kedah,Malaysia //management,Vol: 27, p: 878-889.
- Mansfeld, y. & Jonas, a. (2006). Evaluating the socio-cultural carrying capacity of rural tourism communities: a value stretch approach, Tijdschrift voor economische in social geography, 95(5), pp:583-601.
- Murphy, J. Patrick, liao , Jianwen, & welsch, P.Harold, (2006), 'A conceptual history of entrepreneurial thought', Journal of management history. Vol. 12 , No. 1. PP. 12-35.
- Pilving, T, Kull, T, Suskevics, M, Viira, A, 2019. The tourism partnership life cycle in Estonia: Striving towards sustainable multisectoral rural tourism collaboration, Tourism management perspectives, V: 31, P: 2019-230.
- Talmaciu, M, 2012. Considerations regarding the development of Romanian regional economies through in novation and entrepreneurship, science direct procedia economies and finance 3,p: 914-920.
- Thelken, H & Jong, G, 2020. The impact of values and future orientation on intention formation within sustainable entrepreneurship, Journal of Cleaner production, V: 226,P: 1-50.
- Young , W & Tilly, F. (2009). Can businesses move beyond efficiency? The shift toward effectiveness and equity in the corporate sustainability debate. Business Strategy and the Environment, 15(6), 402-415.
- Yuan,P, liu,Y, Ju, F, li, X, 2017. A study on farmer's Agriculture related tourism entrepreneurship behavior, Computer Science,V: 122, P:743-750.
- Zamora, O, M, 2011. Development instrument for the cross-Border cooperation in Ukraine, in: problems of tourism development on rural areas, krystyna, Krzyzanowdka (ed), warsaw university of life sciences press, warsaw 2011,p: 109-121.

